

Zadružništvo v Sloveniji v dobi kapitalizma (Sistemi in organizacije)

ŽARKO LAZAREVIČ

Zadružništvo je specifična oblika pridobitniškega udejstvovanja, zato moramo najprej opredeliti sam pojem, da bomo vedeli, s kakšno obliko gospodarske organizacije imamo opravka in v čem se razlikuje od drugih gospodarsko-pravnih organizmov. Avstrijska zakonodaja je leta 1873 zadrugo definirala kot osebno združbo nedoločnega števila članov z namenom, da pospešuje pridobivanje ali gospodarstvo članov s ponudbo kreditov ali s skupnim poslovanjem. Jugoslovanski zakon iz leta 1937 pa je zadrugo opredelil za združbo nedoločnega števila članov s spremenljivim številom poslovnih deležev, ki se je vsak član udeležuje neposredno. Zadruge naj bi se ustanovljale z namenom pospeševanja gospodarstva članov s skupnim opravljanjem poslov po načelu vzajemne pomoči članstva. Emil Čeferin je v komentarju teh določb poudaril, da ravnati načeli neposredne udeležbe in vzajemne pomoči ločita zadrugo od trgovskih in drugih družb.¹

Po opredelitvi zadružništva se moramo vprašati tudi o nalogi oziroma njegovemu namenu v obravnavanem času. Odgovor je možno podati le, če si pred tem shematično ogledamo razmere, iz katerih se je porodilo zadružništvo. Le-to je bila reakcija na zaostrene gospodarske razmere, sprožene s komercializacijo gospodarjenja, ki je povzročala ekonomsko prestrukturiranje in naglo socialno razslojevanje v slovenskih krajih.² Popoln prehod v denarno gospodarjenje, v današnji politični latovščini bi temu rekli tranzicija, je prizadel vse sloje, a najbolj najštevilnejšega, to je predstavnike drobnogospodarskega sektorja (kmete, obrtnike, majhne trgovce), ki so prevladovali v slovenski gospodarski strukturi.³ Izhod

iz tega kroga latentno kriznih razmer je bil mogoč samo z adaptacijo danemu ekonomskemu sistemu. Da pa ta proces le ne bi potekal stihijsko, je bilo nujno najti pripomoček, ki bi omogočil znatno olajšano prilagoditev kapitalistični ekonomiji in izognitev velikim spremljajočim socialnim pretresom. Premostitev vrzeli kapitalističnega gospodarjenja oziroma komercializacije bi na začetku zagotovila ekonomsko preživetje in nato tudi nadaljnji razmah drobnogospodarskega sektorja. Kot možni in tudi dejanski odgovor se je ponujalo zadružništvo, ki naj bi na podlagi vzajemnosti, solidarnosti in samopomoči kot zaokrožen gospodarski sistem v obliki proizvodnih, prodajnih in nabavnih zadrug, omogočalo organizirano nastopanje na trgu, medtem ko bi kreditne zadruge to prizadevanje finančno podpirale.⁴

Navedene definicije in ideološko-gospodarske okoliščine so zadruge na splošno ločevali od drugih gospodarskih osebkov. Kljub enotni pravni podlagi so se zadruge med seboj zelo razlikovale glede na namen ustanovitve oziroma po dejavnostih. Enotno klasifikacijo zadružništva je zelo težko izdelati, vendar ga lahko razdelimo v dve veliki osnovni skupini, to je na denarno (kreditno) in nedenarno zadružništvo. Pri kreditnih zadrugah nadaljnja členitev, razen po organizacijskem načelu, ni smotna. V okviru nedenarnih zadrug pa se nam ponuja mavrica prepletenih in sestavljenih zadružnih oblik, saj so zakoni dovoljevali zadružno udejstvovanje v vseh panogah narodnega gospodarstva. S posplošitvijo, pri čemer je v ospredju funkcijsko načelo, lahko opredelimo tri osnovne tipe zadrug; proizvodne, nabavne (konzumne) in prodajne. Zadruge, ki bi natančno ustrezale tej delitvi, je bilo v čisti obliki le težko najti, ker so se oblike velikokrat prepletale.

Ločnica ni potekala samo po funkcijski vlogi, temveč se je zadružništvo razlikovalo tudi glede organizacijskih načel. Do jugoslovanskega zakona o zadružništvu iz leta 1937 so pri Slovencih obstajali trije veliki sistemi; Schulze-Delitschev, Raiffeisenov in rochdalski zadružni sistem. Razlike so nastopale zaradi različnih izhodišč in predvsem družbenih slojev, ki jim je bil posa-

¹ Emil Čeferin, Pregled zadružnega prava, zlasti o kmetijskih zadrugah, v sto letih na slovenskem ozemlju. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Zvezek 24/1975, str. 39-40.

² Več o gospodarskih razmerah v drugi polovici 19. stoletja, ko se je zadružništvo pričelo razvijati, išči pri Ferdo Gestrin - Vasilij Melik, Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966; Ferdo Gestrin, Oris gospodarstva na Slovenskem v prvem obdobju kapitalizma (do leta 1918). Kronika, št. 3/1969, str. 129-139; Ilgo Grafenauer, Privredni razvoj od 1800-1918. Enciklopedija Jugoslavije, zvezek 7, gesto Slovenija. Zagreb: Jugoslovanski leksikografski zavod, str. 353-363; Toussaint Hočevar, The Structure of the Slovenian Economy 1848-1963. Studia Slovenica, V., New York, 1965.

³ O učinkih komercializacije gospodarjenja v kmetijstvu glej Žarko Lazarevič, Podjetništvo v slovenskem kmetijstvu. Prispevki za novejšo zgodovino, št. 1/1994, str. 45-46.

⁴ Utemeljitev potrebe zadružništva sta natančno opredelila začelnika in velika vzpodbujevalca tega procesa na Slovenskem Josip Vrhšnjak in Janez Evangelist Kiek. Več o tem glej Žarko Lazarevič, Kmečki dolгови na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadružnosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994, str. 19-24.

mezen sistem namenjen. Z določenimi pomisleki je moč zapisati, da je prvi sistem povečini uporabljalo meščanstvo, drugega kmetije in tretjega predvsem delavstvo. Jasno je, da gre pri tej shemi za veliko posploševanje in da trditve ne gre jemati povsem dobesedno, ker so se zadržne oblike pač prepletale in se prilagajale predvsem namenu.

Dosedanja razjasnitev zadržnih pojmov nam že omogoča, da preidemo na primerjavo oziroma izpostavitve značilnosti posameznih zadržnih organizacijskih načel.

Hermann Schulze-Delitsch je želel s svojimi zadrugami pomagati predvsem mestnemu srednjemu sloju (obrtnikom in trgovcem, a tudi drugim drobnim posestnikom) v konkurenčnem boju z ekonomsko močnejšimi dejavniki. Kot vnet pristaš liberalne ideologije svojim zadrugam, razen samopomoči, ni želel dajati drugega pomena. Njegove zadrugе naj bi bile čisto trgovska podjetja, prilagojena obstoječemu ekonomskemu sistemu. Ker je bilo financiranje gospodarske dejavnosti zelo pereče, se je njegov sistem uveljavil predvsem v kreditnem zadržništvu. Schulze-Delitsch je želel ustvariti močne denarne zavode s čim več lastnega kapitala. Kreditne zadrugе naj bi bile prave banke, ki se ukvarjajo z vsemi bančnimi posli, razen spekulativnimi. Posojila se podeljujejo predvsem v poslovne namene in za krajši čas, običajno na osnovi menice. Njegova organizacija je slonela na decentralizaciji, vsaka zadruga bi morala biti finančno trdna, da bi lahko delovala tudi sama, brez pomoči osrednje denarne ustanove. Zato področje zadržnega delovanja in obsega poslovanja ni omejil samo na člane in ozko krajevno. Priporočal je visoke deleže, ki so lastnikom dajali aktivno in pasivno glasovalno pravico, in njihovo obrestovanje. Vodstvo zadrugе je bilo za svoje delo nagrajevano, eventualni dobiček je bilo dovoljeno deliti. Ravno tako tudi rezervni sklad, če je bila tovrstna odločitev sprejeta na obnem zboru. Posledica takega ustroja je bila nekoliko višja obrestna mera kot pri zadrugah Raiffeisenovega tipa, saj so tovrstne zadrugе že zaradi svoje zasnove v prvi vrsti zasledovale dobiček. Ta organizacijska oblika je bila prilagojena mestnemu okolju, ki je bilo bolj vajeno denarnega poslovanja. Sedeži tovrstnih institucij so bili zato največkrat ali skoraj izključno v mestih oziroma upravnih središčih.

V nasprotju s temi določili je Friedrich Wilhelm Raiffeisen, ki slovi kot "oče kmečkega zadržništva", izrecno določil, da sme zadruga poslovati samo s svojimi člani. Cilji njegovega zadržnega udejstvovanja so bili predvsem moralni in ne toliko gospodarski. Z zadržništvom je želel med ljudstvom uveljaviti duh enakosti, solidarnosti in ljubezni do bližnjega.

Zato so bili deleži nizki in neobrestovani, en delež je pomenil tudi en glas, nihče ni mogel posedovati več deležev. Poslovni okoliš "njegove" zadrugе je bil majhen, omejen ozko krajevno, člani so bili znanci in prijatelji. Kajti le v ozkem članskem krogu je bilo mogoče graditi medsebojno zaupanje in vzajemno pomoč ter vedeti, kdo je česa potreben, in kar je še pomembneje, tudi sposoben vrniti posojilo. Posojila se niso podeljevala na osnovi menic, temveč na podlagi obveznic, to je zadolžnic. Kot jamstvo je služilo predvsem osebno poroštvo drugih zadržnikov, lahko tudi varni vrednostni papirji in vknjižbe na nepremičnine. V nasprotju s Schulze-Delitschevimi zadrugami, kjer so zadržniki jamčili samo z deleži, od tod tudi zahteva pa visokih deležih, je Raiffeisen določil neomejeno jamstvo, kar je zadržnike in vodstvo spodbujalo k smotrnemu in zanesljivemu poslovanju. Navkljub temu pa vodstvo, z izjemo blagajnika, ne bi smelo biti nagrajevano za svoje delo, kar bi iz zadrug odstranilo vse dobičkaželjne ljudi. Izpostavljanje moralnih namesto profitnih vrednot je izključevalo delitev dobička, ki so ga morali nujno iverstiti v rezervni sklad. Značilnost Raiffeisenovega sistema je izrazita centralizacija zlasti finančnega poslovanja, ker so majhne, največkrat finančno ne dovolj utrjene, zadrugе nujno potrebovale zaslombo v osrednji denarni centrali, ki je obenem zagotavljala tudi večjo varnost vlog. Temelj tega sistema so bile kreditne zadrugе, ki so imele univerzalen značaj. Lahko so si namreč privzele tudi nabavno in prodajno funkcijo, če so to narekovala razmere in potrebe članstva. Ker je kmetijstvo zelo široka gospodarska panoga, je Raiffeisen priporočal tudi ustanavljanje specializiranih zadrug, npr. mlekarskih, sadjarskih, živinorejskih, strojnih.⁵

Predstavljena organizacijska principa sta omogočala samopomoč meščanskih slojev in kmetov. Kot podlago svoje zadržne organiziranosti je delavstvo, vendar ne samo ono, uporabilo t.i. "rochdalski" način, ki je služil za snovanje potrošniških ali konzumnih zadrug. Le-te so na osnovi samopomoči pomagale članom pri nakupih vsakodnevnih potrebščin. Potrošniške zadrugе naj bi povezale producenta in konzumenta ter pri tem izločile trgovca in njegovo maržo.⁶ Osnovna načela so bila svobodno članstvo, demokratična uprava (vsak član en glas), povračilo v razmerju z nakupom, omejeno obrestovanje kapitala, plačilo v gotovini in pospeševanje zadržne vzgoje. Eno bistvenih načel naj bi bila tudi politična in verska nevtralnost, ki pa ni bila dosledno upoštevana.⁷

⁵ Miloš Štibler, *Zadržništvo*, I. del. Ljubljana: Kmetijska matica, 1931, str. 21-37; Milan Vičič, *Zadržništvo*, I. knjiga. Smeri, zgodovina in sistemi. Beograd, 1937, str. 182-188.

⁶ France Kresal, *Delavsko zadržništvo na Slovenskem*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, št. 1-2/1970, str. 70.

⁷ Vičič, nav. delo, str. 150.

Ta raznolikost združne organiziranosti je bila v veljavi do leta 1937, ko je izšel jugoslovanski združni zakon. Le-ta je s svojimi določbami, ki so predstavljale smiselni povzetek dotodanje avstrijske in srbske združne zakonodaje, pocenil organizacijsko podlago združništva. Tako Anton Kralj v uvodu k samostojni slovenski knjižni izdaji tega zakona opozarja na zakonodajalčevo težnjo po zagotovitvi "socialnega značaja zadruga." To težnjo izpričujejo določbe o dobičku, ki naj ga združniki ne bi delili. Če pa bi do tega že prišlo, potem naj hi uporabljali rohdalski način delitve dobička. To je pomenilo, da se dobiček sme deliti le v sorazmerju poslovanja člana z zadrugo. Obrestovanje združnih deležev je bilo prepuščeno volji združnikov, torej dopuščeno, vendar omejeno na največ 6%. Nadalje je zakon določal, da naj člani upravnih in nadzornih odborov ne bi dobivali tancem. Pomembno je bilo tudi določilo, ki so ga dotodaj največkrat kršile zadruga Schulze-Delitschevega sistema, da rezervnega sklada ni moč deliti med združnike. Zadruga so morale po tem zakonu omejiti poslovanje samo na člane in biti nujno včlanjene v določeno revizijsko zvezo.⁸

Po vseh teh teoretično pravnih opozorilih je mogoče preiti na konkretno slovensko združno izkušnjo. Pri Slovencih so se najprej in najbolj razvile kreditne zadruga, ki so po pomenu tudi daleč presegale ostalo združništvo. Vzrok temu je bil v pomembnosti vprašanja virov financiranja prestrukturiranja slovenske gospodarske podobe. Zlasti zato, ker je bila akumulativna sposobnost drobnogospodarskega sektorja (kmetijstvo, mala obrt in drobna trgovina), ki je prevladoval v gospodarski strukturi Slovencev, zelo nizka. Denarni viri pa so bili omejeni, saj obstoječa mreža denarnih zavodov na Slovenskem in posamezni zasebni kreditodajalci s ponudbo dragih posojil - visoka obrestna mera je pač pričala o veliki stopnji tveganja zaradi nizko rentabilne proizvodnje - ni mogla zadovoljiti potreb drobnogospodarskega sektorja. Množici kmetov, obrtnikov in trgovcev je kronično primanjkovalo obratnega kapitala. Individualni gospodarski subjekti, predvsem kmetje, so denarno zadrego reševali, ker lastni prihranki niso zadostovali, zlasti z zadolževanjem pri zasebnikih,⁹ pa čeprav je tako poslovanje zaradi visokih obrestnih mer vodilo v preveliko odtujevanje njihovega premoženja.¹⁰ Zato je v sloven-

skih razmerah nerazvite mreže bančnih in drugih finančnih institucij kreditno združništvo predstavljalo pomemben inovacijski dejavnik v gospodarskem udejstvovanju prevladujočega dela slovenske populacije. Inovacijski dejavnik zato, ker je, če si sposodimo besede T. Hočevarja, vršilo vlogo finančnega posredništva za potrebe drobnogospodarskega sektorja. S svojim delovanjem, z uporabo večini Slovencev do tedaj nezanih finančnih operacij in instrumentov, so slovenske kreditne zadruga z zhranim kapitalom bistveno pripomogle k zvišanju obrestne mere. Vendar se inovacijska vloga kreditnega združništva ni izčrpala samo v ekonomskem vidiku, temveč je vsebovala tudi kulturni element, to je uveljavitev slovenščine kot poslovnega jezika, kajti ravno ti zavodi so izoblikovali osnovo slovenske strokovne finančne in bančniške terminologije.¹¹

Kreditno združništvo je bilo sposobno mobilizirati množico majhnih prihrankov in jih s poceni posojili plasirati med kmete in obrtnike. Pri kreditnih zadrugah so bila posojila cenejša zaradi dveh osnovnih gibal poslovanja, samopomoči in vzajemnosti,¹² ki nista prenesli velike razlike med aktivno in pasivno obrestno mero. Obrestna marža pri posojilih je bila tolikšna, da je omogočala pokritje režijskih stroškov, ki so bili pri majhnih zavodih, kakršne so ponavadi zadruga bile, nizki. Seveda so lahko kreditne zadruga svoje poslanstvo uresničevale le s previdnim in zanesljivim poslovanjem. Poleg teh socialno-gospodarskih momentov je v začetnem obdobju slovenskega združništva potrebno upoštevati še nacionalni moment, saj so bili že delujoči denarni zavodi le redko v slovenskih rokah in je tako združništvo služilo tudi finančni osamosvojitvi Slovencev.

Združništvo je med Slovenci doživelo silovit razmah, govorimo lahko kar o gibanju. V ponaazoritev te trditve nam služi podatek, da je v letu 1918 poslovalo prek 1000 zadrug najraznovrstnejših oblik. Do konca leta 1937 pa je njihovo število naraslo celo na skoraj 1700. Daleč najbolj številna skupina so bile kreditne zadruga, sledile pa so jim kmetijske zadruga, kot so bile mlekarke, živinorejske, strojne, vinarske, sadjarske.¹³ Nezdosten razvoj nedennarnih za-

vacijski dejavnik, 1900-1930. Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987. Zbirka Zgodovinskega časopisa, št. 3, str. 66.

¹¹ Ravno tam.

¹² Ivan Lapajne, sindobnik in aktivni udeleženec združnega gibanja, je v Slovenski zadrugi (št. 1/1899, str. 1) zelo paterično opisal tak način razmišljanja z besedami: "Brat bode bratu odslej zaupal svoje novce, brat bratu pomagal iz denarne zadrege, in če se bode pri tem kaj prigosodarilo, zopet bode le to bratni, naši rojakom, naši ožji mili domovini v korist."

¹³ Vlado Valenčič, Pregled našega združnega gibanja in stanja. Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana: Jubilej, 1939, str.

⁸ Zakon o gospodarskih zadrugah. Zakoni in medbe. I, III. zvezek. Prevodel in uvod napisal Anton Kralj. Ljubljana: Merkur d.d., 1937.

⁹ O zadolženosti slovenskih kmetov glej še citirano delo v četrti opombi.

¹⁰ Toussaint Hočevar, Slovensko poslovno bančništvo kot ino-

drug je iskati v dejstvu, da so najprej spodbujali snovanje kreditnih zadrug in da je bilo ustanavljanje konzumnih, proizvodnih, prodajnih in nabavnih zadrug povezano z veliko večjimi naporji pri zagotavljanju stalne kakovosti. Poleg tega pa so vodstva takih zadrug morala imeti obilico znanj in spretnosti pri trgovinskih poslih. Kljub dobri volji je izostanek teh komponent velikokrat vodil v odmevne polome, ki so imeli vse prej kot spodbudne posledice. Veliko je prispevalo dejstvo, da so bile ravno te zadruge, zlasti tiste izpod klobuka katoliškega tabora, deležne največjega nasprotovanja pri meščansko-podjetniškem okolju, ki se je prepoznavalo v liberalnem taboru. Iz teh vrst, ker so ogrožale njihovo gospodarsko dejavnost, so predvsem na konzumne zadruge leteli očitki - kaj očitki, nastala je prava gonja - da preprečujejo racionalnejši razvoj kmetijstva in obenem tudi zelo zavirajo oblikovanje krepkega slovenskega meščanstva.¹⁴

Vsa ta številčnost, pestrost in raznolikost zadružnih oblik je bila v tesni povezavi s političnim dogajanjem, politična razklanost je povzročala tudi zadružno. To je imelo tako negativne, kot tudi pozitivne posledice. Na eni strani se je zelo množilo število zadrug, zadružna misel je zašla v zadnjo slovensko vas. Obenem je ta množičnost zaradi medsebojnega tekmovalnega povzročala drobljenje sil, ki je zadružništvu kot celoti prej škodovalo kot ne.

Razvoj zadružništva do prve svetovne vojne lahko delimo, kakor so to ločili že sodobniki, na dve obdobji, na narodnostno in socialno fazo. Narodnostno zato, ker so s snovanjem kreditnih zadrug želeli doseči gospodarsko-finančno osamosvojitve Slovencev od nemškega kapitala. Zato ni presenetljivo, da je bila v tej dobi zadružna pobuda najmočnejša predvsem v narodnostno ogroženih deželah, kot sta bili Štajerska in Koroška. Preskok zadružne pobude na Kranjsko se je zgodil v drugem obdobju, nekako od srede devetdesetih let naprej, ko so stopile v ospredje gospodarsko-socialne okoliščine. Tem namenom pa je najbolj ustrezal Raiffeisenov zadružni ustroj.

Zibelka slovenskega zadružništva je bila torej Štajerska. Po nekaj neuspešnih poskusih, pri katerih je izstopal Josip Vošnjak,¹⁵ je v letu 1872 vendarle uspelo registrirati prvo slovensko kreditno zadrugo, posojilnico v Ljutomeru, naslednje leto pa še v Sv. Jakobu v Rožu na Koroškem. Ti posojilnici sta bili ustanovljeni na podlagi zakona o društvih iz leta 1852. Ljutomerska

posojilnica je že dve leti kasneje prilagodila svoj ustroj zadružnemu zakonu, ki je pričel veljati v letu 1873.¹⁶ Novi zadružni zakon je olajšal ustanavljanje zadrug, sodišča so morala poslej ugotoviti, če pobuda ustreza zakonu in nato izvršiti registracijo. Do večjega razmaha na podlagi tega zakona je prišlo šele na začetku osemdesetih let.

Prve slovenske kreditne zadruge, imenovane posojilnice, so bile ustanovljene na podlagi Schulze-Delitschevih načel, ki so z visokimi deleži omogočala ustanovitev finančno trdnih zavodov, sposobnih kovanja z nemško konkurenco. Po letu 1880 se je pri nas uveljavila nekoliko inodificirana oblika teh načel, ki jo je s svojim nastopom na zadružnem prizorišču vpejal Mihael Vošnjak ob snovanju Celjske posojilnice. Vošnjak je zaradi zakonskih določil iz leta 1880 - dajala so davčne olajšave društvom in zadrugam, ki so omejile poslovanje samo na člane - uvedel več vrst deležev, glavne in opravične.¹⁷ Tak ustroj so pozneje prevzele mnoge posojilnice, pa čeprav so že v tedanjem času to smatrali kot odmik od osnovne zadružne ideje, ki je temeljila na enakopravnosti članov. Ta zadružna oblika je zelo blizu delniški družbi z navadnimi in prednostnimi delnicami. Z uvedbo več vrst deležev, odločujočo upravno vlogo so imeli glavni deleži, so take zadruge prišle v roke glavnih deležnikov, ki so dobičkanosno poslovanje postavljali na prvo mesto. Mihael Vošnjak kot glasnik in predstavnik uveljavljajočega se slovenskega meščanstva, je želel finančno podpreti neovirano gospodarsko pobudo Slovencev neodvisno od nemškega kapitala. To pa so lahko zagotovili le finančno trdni zavodi v slovenskih rokah.

Vloga in pomen delovanja Mihaela Vošnjaka bi bila že z reševanjem teh praktično organizacijskih načel velika, vendar pa ni ostal samo pri tem, saj je posegel tudi na področje povezovanja slovenskega zadružništva. Na njegovo pobudo je namreč v letu 1883 v Celju nastala Zveza slovenskih posojilnic, prva slovenska in tretja avstrijska zadružna zveza. Zveza slovenskih posojilnic je tako kot druge zveze medsebojno povezala in uskladila poslovanje, obenem pa tudi pospeševala ustanavljanje novih zadrug.¹⁸ Z Zvezo slovenskih posojilnic je bilo konec stihijskega in idealističnega ustanavljanja posojilnic, pričelo se je načrtno vzpostavljanje omrežja denarnih zavodov. Delovanje te zveze je hitro rodilo sadove, saj je bilo desetletje pozneje prebivalcem naših krajev na voljo že 61 slovenskih posojilnic. Na Spodnjem Štajerskem jih je bilo 21, na Koroškem 17, na Kranjskem 14 in na

457-464.

¹⁴ Slovenska zadruga, št. 8/1900, str. 50.

¹⁵ Več o zadružnih pogledih Josipa Vošnjaka išči pri Lazarevič, Kmečki dolgovi na Slovenskem, str. 19-24.

¹⁶ Dölfe Schaueri. Prva doba našega zadružništva. Ljubljana: samozaložba, 1945, str. 47; Anton Kralj, Iz zgodovine slovenskega zadružništva. Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 538.

¹⁷ Schaueri, nav. delo, str. 53-56.

¹⁸ Schaueri, nav. delo, str. 61-62.

Primorskem 9. Na Štajerskem sta bila tedaj samo dva okraja brez slovenskih posojilnic, na Koroškem štirje, na Kranjskem pa celo 20. Zadrudna pobuda je bila torej še vedno omejena na Štajersko.¹⁹ Istočasno s širitvijo mreže kreditnih zadrug po slovenskem ozemlju se je odvijal tudi proces notranje krepitve zadrudništva in poenotenja poslovanja s pomočjo revizij, kar je bilo nujno zaradi primerljivosti uspešnosti pri medsebojnem kreditiranju zadrug.

Sredi devetdesetih let 19. stoletja se pričena druga doba slovenskega zadrudništva, ki ga označuje zaključek celjskega primata in prenos težišča zadrudne iniciative iz Štajerske na Kranjsko. Ta proces je sovpadal z ločitvijo političnih dubov na Slovenskem, kar je našlo svoj odraz tudi na zadrudnem polju. Zadrudništvo oziroma kar gospodarstvo v celoti je postalo pomembna postavka v političnih bojih katoliškega in liberalnega tabora. Pri tem je imela več uspeha katoliška stran, ki je za razširjanje zadrudništva angažirala duhovščino na podeželju. V drugem obdobju se je uveljavil Raiffeisenov princip, ki ga je na Slovensko vsadil Janez Evangelist Krek.²⁰ Pod njegovim vplivom so v katoliškem taboru namenili zadrudništvu zelo veliko vlogo pri reševanju gospodarskosocialnih tegob, kar je razvidno iz razprav in resolucij slovenskih katoliških shodov. Zadrudne naj bi poslej služile "za socialni prepoved in gospodarsko osamosvojitve izkoriščanih slojev."²¹

Snovanje zadrug Raiffeisenovega tipa je v avstrijskih okvirih omogočil zakon iz leta 1889, ki opredeljeval tako zadrudno in ugodnosti povezano s tem, če niso izplačevale dobička, ampak so ga uvrščale v rezervi sklad. Zadrudne, ustanovljene na podlagi tega zakona, bodisi novoustanovljene ali stare s predružačnimi pravili, so bile oproščene pridobinskega davka in jim je bila dovoljena uporaba meničnega koleka pri zadolžnicah, kar so bile znatne olajšave. Vendar se navkljub davčnim ugodnostim večina starejših zadrug Schulze-Delitschevega sistema ni ozirala na ta določila, temveč so zadržale svoj dotedanji ustroj. Sicer pa, zakaj bi utečeni, preizkušeni in trdni zavodi spreminjali svoja pravila, ko davčne oprostitve niso odtehtale svobodnejšega delovanja, širokega delokroga brez teritorialnih omejitev in kar je bilo najodločilnejše, svobodne delitve dobička?²²

Tendence ustanavljanja malih kreditnih (populamo imenovanih rajfajzovk) in drugovrstnih zadrug pod vplivom katoliškega tabora je bila izjemno plodovita, saj so samo v času od 1892. leta pa do 1905. leta ustanovili nič manj kot 481

zadrug.²³ Ker je Raiffeisenov sistem že v zasnovi izrazilo centralistično zasnovan, so že v letu 1895 osnovali novo slovensko zadrudno zvezo. V Ljubljani sta pričeli delovati Zveza kranjskih posojilnic in nekaj let kasneje tudi Gospodarska zveza;²⁴ prva je zadrudovala kreditne zadrudne, druga pa nedelarno zadrudništvo. Ob prelomu stoletja so obe organizaciji združili v enotno Gospodarsko zvezo, ki je združevala prej ločeni funkciji delovanja. Tri leta kasneje je pričela pri Gospodarski zvezi poslovati tudi centrala za denarno izravnavo med zadrudami, kar je bil velik korak k notranji konsolidaciji zveze.

Nasploh je 1903. leto pomembna prelomnica v razvoju zadrudništva. Tega leta je izšel revizijski zakon, ki je predpisal obvezno revizijo poslovanja pri vseh zadrudah. Resda sta obe zadrudni zvezi že do tedaj težili k unifikaciji poslovanja in izvajali revizijo poslovanja svojih članic, vendar to ni bilo obvezno in so se zadrudne temu prostovoljno podrejele. Posledica zakona je bila, da so pri katoliško usmerjeni Gospodarski zvezi ponovno morali spremeniti notranji ustroj zveze. Zato so v decembru 1903 oživili Zadrudno in Gospodarsko zvezo, prvo za denarni promet, drugo za blagovni promet. Zadrudna zveza v Ljubljani je nato do likvidacije po drugi svetovni vojni nadaljevala svoje delo. Le med prvo svetovno vojno je bilo njeno delo nekoliko ohromljeno, ker je med njenimi članicami prišlo do kratkotrajnega razkola, ki se sam po sebi izpostavlja kot značilen primer političnega vpliva na zadrudništvo. Takrat se je namreč znanemu političnemu razkolu znotraj Slovenske ljudske stranke takoj pridružil tudi zadrudni razkol. Pod vodstvom Evgeba Lampeta se je v letu 1917 129 kranjskih zadrug odcepilo od Krekove Zadrudne zveze in ustanovilo svojo Zadrudno centralo. Tej zvezi, porojeni iz političnih nagibov, ni bilo usojeno dolgotrajno življenje. Kaj bitro po spremembi političnih okoliščin z nastankom jugoslovanske države je bila likvidirana, njene članice pa so se skesano vrnile v baroče Zadrudne zveze.²⁵

Tudi celjska Zveza slovenskih posojilnic je morala uskladiti svoje delovanje z revizijskim zakonom. Čeprav Mihael Vošnjak ni bil naklonjen zamisli o centrali za denarno izravnavo, je to vprašanje vedno znova prilitajalo na dan. S spremembo strukture članic, tehnica se je nagmala v prid majhnih zadrug, ni bilo več mogoče preslišati zahtev po denarni centrali. Tako so 1905. leta sklenili ustanoviti za denarno izrav-

¹⁹ Kralj, nav. delo, str. 538.

²⁰ Več o njegovih nazorih o zadrudništvu glej Lazarevič, Kmečki ilolgovci na Slovenskem, str. 19-24.

²¹ Kralj, nav. delo, str. 541.

²² Slovenska zadrudna št. 4/1902, str. 25; št. 1/1903, str. 1-2.

²³ Kralj, nav. delo, str. 541.

²⁴ O delovanju teh organizacij in njenemu preraščanju v Zadrudno zvezo v Ljubljani z vsemi vidiki njenega delovanja do leta 1918 glej pregledno in natančno razpravo Walterja Lukana *The Second Phase of Slovene Cooperativism (1894-1918)*. Slovene Studies, Journal of the Society for Slovene Studies, št. 1-2/1989, str. 83-96.

²⁵ Lukan, nav. delo, str. 87-88.

navo in revizijo posebno zvezo, ki so jo tako kot njihovi konkurenti v Ljubljani, brez posebne domišljije poimenovali Zadrúžna zveza, z dodatkom v Celju. Ker so jib Ljubljánčani hitro prehiteli s številom članic, so Celjani v letu 1907 odstopili od ustanavljanja velikih, kapitalsko trdnih posojilnic in se pričeli tudi sami ubadati z malimi kreditnimi zadrugami Raiffeisenovega tipa.²⁶ Vendar je bila celjska Zadrúžna zveza v tem namenu neuspešna in se je v nadaljnjih letih vedno bolj zapirala v meje Spodnje Štajerske, medtem ko sta njene članice na Kranjskem, Primorskem in deloma na Koroškem prevzemali ljubljanska Zadrúžna zveza in 1907. leta v Ljubljani ustanovljena Zveza slovenskih zadrug.²⁷

Ta tretja revizijska zveza je nastala z izločitvijo kranjskih in primorskih kreditnih zadrug iz celjske Zadrúžne zveze. Vzrok za izločitev je bil politične narave, glavni pobudniki pa liberalno opredeljeni politiki in gospodarstveniki, ki so tudi potrebovali lastno gospodarsko organizacijo. Pri ustanovitvi so sodelovale in se tudi takoj včlanile nekatere zadrug na Kranjskem in Primorskem s Kmeto posojilnico ljubljanske okolice na čelu. V bistvu je šlo za delitev na pokrajinski podlagi, saj so pri celjski zvezi ostale vse štajerske in koroške zadrug (na Primorskem sta si članstvo razdelili), ostale pa so se priključile Zvezi slovenskih zadrug. Ob zaključku prvega poslovnega leta je imela nova zveza 128 članic.²⁸ Kakor preostali dve zadrúžni zvezi je tudi Zveza slovenskih zadrug vključevala blagovne zadrug. Za nemoten blagovni promet je že leto dni po ustanovitvi zveze začela posloovati blagovna centrala zvenečega imena "Agro-Merkur", ki je že po dveh letih poslovanja zaradi nedomišljenih spekulacij neslavno odšla v stečaj.²⁹

Poleg teh zadrúžnih central je na Goriškem že od 1904. leta obstajala Goriška zveza gospodarskih zadrug in društev, revizijska zveza, omejena zgolj na Goriško. Združevala je zadrug, ki so se zbirale okoli Centralne posojilnice v Gorici in so nasprotovale naddeželni centralizaciji zadrúžnih organizacij. Poleg običajne revizije finančnega in drugega poslovanja ter denarne izravnave je opravljala tudi nakupovanje poljedelskih potrebščin za svoje članice.³⁰

Po koncu prve svetovne vojne in z nastankom jugoslovanske države se položaj, namen in vloga zadrúžništva niso spremenili. Število zadrúžnih zvez se je v Sloveniji z novimi mejami nekoliko

zmanjšalo. V tem času je bila prisiljena ustaviti svoje delovanje najstarejša slovenska zadrúžna zveza, to je Zadrúžna zveza iz Celja, ki je že pred prvo svetovno vojno utrpela znatne izgube ob bankrotu nekaterih njenih posojilnic. Te izgube je z velikimi napori vendarle uspela prebroditi. Dokončni udarec pa ji zadal polom Slavenske banke³¹ v letu 1926 oziroma zaključek stečajnega postopka v letu 1930, ko se je izkazalo, da bo zveza dobila povrnjeno le petino vloženih sredstev. Celjani tako velike izgube niso bili sposobni sami nadoknaditi. Zato so svojo zvezo ukinili, njene članice pa so se nato povečini pridružile ljubljanski Zvezi slovenskih zadrug. Tako se je tudi na zadrúžnem polju, kot v politiki, vzpostavila za Slovence tako značilna bipolarnost.³²

Drugače pa je zadrúžništvo v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnoma preživljalo dve različni obdobji. V dvajsetih letih so, skladno z ugodnimi gospodarskimi razmerami, vloge in podeljeni krediti v posojilnicah naraščali, nedene zadrug pa so uspešno poslovale. Predvsem je naraščalo število potrošniških zadrug. S prihodom krize v naše kraje pa so kazalei gospodarske uspešnosti povsem obrnili smer. Kriza je obromila delovanje blagovnih zadrug, da se niso mogle uspešno razvijati. V nedodelanem sistemu so vedno bolj postajale osamljeni poskusi kot pa plod načrtnega dela.³³ Velika gospodarska kriza ni pustila neprizadetih niti kreditnih zadrug, posledice so bile verjetno hujše kot pri drugovrstnih zadrugah. Zašle so v velike likvidnostne težave, ki so marsikateri ogrozile nadaljnje delovanje. Mnoge ali bolje rečeno večina je, podobno kot drugi denarni zavodi, ustavila izplačevanje vlog, ker je tudi prenehalo odplačevanje kreditov. Kreditne zadrug so bile tudi zelo prizadete z uvedbo moratorija za kmečke dolgove, saj je tedaj postalo dokončno jasno, da zapadlih posojil ne bo mogoče kmalu izterjati. Ta problem se je pričel razreševati šele v letu 1936, ko je steklo razdolževanje kmetijstva in sanacija denarnih zavodov.³⁴

Za razliko od drugih slojev, ki so svoje zadrúžništvo razvili že v času pred koncem stoletja, se je delavsko zadrúžništvo pričelo intenzivneje razvijati šele v desetletju pred prvo svetovno vojno. Potrebno je tudi opozoriti, da je delavsko za-

²⁶ Kralj, nav. delo, str. 542-544.

²⁷ France Adamič, Razvojna obdobja slovenskega zadrúžništva. Zbornik Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, zvezek 24, 1975, str. 13.

²⁸ Fran Tržek, Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani ob 30 letnici. Zadrúžni zbornik. Ljubljana: Zveza slovenskih zadrug, 1937, str. 89-92.

²⁹ Kralj, nav. delo, str. 545.

³⁰ Ravno tam.

³¹ Več o propadu te banke in posledicah išči pri Lojzu Tršanu, Propad Slavenske banke - največji finančni šok med obema vojnoma v Sloveniji. Borec, april 1994, št. 529-531, str. 368-374.

³² Janko Orožen, Celje in slovensko hranilništvo. Celje: Ljubljanska banka, podružnica Celje, 1977, str. 80-81, 85-86.

³³ Valenčič, nav. delo, str. 457-464.

³⁴ Več o teh vprašanjih glej Lazarevič, Kmečki dolgovi v Sloveniji, str. 116-156.

družništvo predstavljalo le majhen delež znotraj vsega slovenskega zadružništva. Vzrokov zato najbrž ni potrebno posebej pojasnjevati; iz spomina si je potrebno le priklicati tedanjo gospodarsko-socialno podobo slovenske družbe in odgovor je na dlani.

Do sedaj smo že spoznali, da je zadružništvo po svoji pravni opredelitvi zelo prilagodljiva oblika gospodarske organiziranosti. Vsak družbeni sloj je uporabljal tisto inačico, ki je obetala odpraviti njegove najbolj pereče tegobe. V okviru delavskega zadružništva so se tako zaradi draginje najbolj razvile potrošniške zadrugе za oskrbo z vsakdanjimi življenjskimi potrebščinami. Akuten delavski problem je bilo tudi pomanjkanje ustreznih stanovanj. Zato ne preseñeča zaznavnejša dejavnost stanovanjskih oziroma stavbnih zadrug, ki so delavcem omogočale ureditev primernih bivanjskih razmer. Drugačne oblike zadrug se med delavstvom niso prijele, zlasti ne kreditne. Nekoliko kasnejši razvoj delavskih konzumnih zadrug je posledica dejstva, da so prvi poskusi sovpadali z že omenjeno "protikonzumarsko gonjo," ki je delovanje tovrstnih organizacij precej zavrla.

Tudi delavsko zadružništvo je bilo politično razcepljeno. Organizirali so ga tako krščanski socialisti, kot tudi socialdemokrati pač tam, kjer so imeli prevlado. Zanimivo je, da liberalni tabor z osamljenimi izjemami na Primorskem ni posegel po tem orodju, ki je navsezadnje tudi zagotavljalo in širilo politični vpliv. Skladno s političnimi pogledi članstva so se delavske zadrugе včlanjevale v nazorsko sorodne združne zveze. Tako so bile krščanskosocialistične včlanjene pri Zadružni zvezi v Ljubljani, socialdemokratske pa so si svojo centralo poiskale zunaj slovenskega ozemlja, pri dunajski Osrednji zvezi avstrijskih konzumnih društev. Izmed socialdemokratskih zadrug se je najbolj razmahnilo Konzumno društvo za Ljubljano in okolico, ki je naglo širilo svoje trgovine po Sloveniji. Preseganje ozko krajevnega delovanja je končno privedlo do preimenovanja v Konzumno društvo za Slovenijo. Z nastankom jugoslovanske države so socialdemokratske zadrugе ostale brez svoje revizijske centrale, zato so za povezavo in medsebojno pomoč svojih gospodarskih organizacij ustanovili Zvezo gospodarskih zadrug za Jugoslavijo,³⁵ ki je v letu 1937 štela 45 zadrug.³⁶

Za sklep si je potrebno zastaviti temeljno vprašanje, v kolikšni meri je zadružništvo upravičilo velika pričakovanja in upe, ki so bili povezani z njim, kajti zadružništvo je v slovenskih razmerah predstavljalo pomembno in široko

sprejeto ekonomsko-socialno doktrino, od katere se je nemalokrat pričakovalo odrešujoče rešitve gospodarskih in socialnih tegob, ki so trle prebivalce naših krajev. Vzbujalo je upe o odpravi oziroma preseganju učinkov vsemogočnih zakonitosti kapitalističnega gospodarjenja.

Odgovor je potrebno iskati v smeri življenjske izkušnje, ki nas uči, da se upi docela le redkokdaj uresničijo. Prav nič drugače ni bilo z zadružništvom. Zelo pomembno vlogo je odigralo kreditno zadružništvo, ki je marsikateremu kmetu, obrtniku ali trgovcu omogočilo preživetje ali vsaj odgodilo propad. Manj uspešna plat pa se nam kaže pri nedenarnem zadružništvu, ki naj bi omogočilo skupno in organizirano nastopanje na trgu, povezalo naj bi proizvajalce in potrošnike brez posrednikov in njihovih marž. To nalogo je sicer opravljalo, vendar rezultati niso bili tako zaznavni kot pri kreditnem zadružništvu.

S tem sklepnim vprašanjem in odgovorom smo prispeli tudi do konca naše zgodbe. Tu zgolj v obrisih nakazana problematika izpričuje, da je pred nami zelo široko raziskovalno področje. Ko pa k temu priključimo še socialistično zadružništvo je tematika skorajda brezbrežna. Vsa ta obširna tvarina, za katero tudi ne manjka virov (prej nasprotno!), nadvomno predstavlja velik izziv. Rezultat sistematičnega odstriranja koprene pozabe s te epizode slovenske gospodarsko-socialne, a nenazadnje tudi politične minjivosti, bo zagotovo obilna monografija.

ZUSAMMENFASSUNG

GENOSSENSCHAFTSWESEN IN SLOWENIEN IM ZEITALTER DES KAPITALISMUS
(Systeme und Organisationen)

ŽARKO LAZAREVIĆ

Im Zeitalter des Kapitalismus stellte das Genossenschaftswesen bei Slowenen eine sehr wichtige und breit aufgenommene ökonomisch-soziale Doktrin vor. Es war für den Kleinwirtschaftssektor gemeint, der durch die Kommerzialisierung schwer getroffen wurde. Das Genossenschaftswesen war ein Hilfsmittel, mit dem dieser Sektor die wegen des Durchsetzens der Geldwirtschaft entstandenen Schwierigkeiten überbrücken sollte. Die Anreger verwendeten alle drei genossenschaftliche Grundsysteme, das Schulze-Delitsch-, Raiffeisen- und Rochdalsystem. Am meisten entwickelten sich Kreditgenossenschaften, indem es andere der Zahl nach zwar viel gab, doch war ihre Wirkung im wirtschaftlichen Bereich viel weniger spürbar. Auch das Genossenschaftswesen war politisch gespalten, die beiden dominierenden Lager hatten in ihrem Wirkungsgebiet auch Genossenschaftsbünde.

³⁵ Več in natančneje o delavskem zadružništvu išči v Kresalovi razpravi, navedeni v opombi 6.

³⁶ Valenčič, nav. delo, str. 459.